

М. І. Гарэцкі зрабіў і М. Лынькову. Мове яго твораў ён потым прысвяціў нават спецыяльны артыкул⁴.

Уласнай творчай практыкай пісьменніка-празаіка, сваімі лексікаграфічнымі і іншымі навуковымі працамі М. І. Гарэцкі аказваў дабратворны ўплыў на развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы і павышэнне яе агульнай культуры.

¹ Гарэцкі М. // Колядная пісанка. Вільня, 1913. С. 22. Гэтая і іншыя цытаты прыводзяцца без захавання арфаграфіі арыгіналаў.

² Гарэцкі Максім. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1926. С. 67.

³ Гарэцкі Максім. «Маладняк» за пяць гадоў (1923—1928). Мн., 1928. С. 56—57.

⁴ Гл.: Гарэцкі М. // Маладняк. Мн., 1928. № 6.

І. А. ГАПОНЕНКА

З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ

(адлюстраванне асіміляцыйнай мяккасці
ў беларускіх выданнях пачатку ХХ ст.)

Асіміляцыя зычных па мяккасці — тыповая для беларускай мовы фанетычная з'ява, якая пачала праяўляцца досыць рана. Большасць даследчыкаў разглядае яе як вынік працэсу страты рэдукаваных і ўтварэння закрытых складоў (па часе гэта прыблізна канец ХІІ ст.). Паводле ж Я. Ф. Карскага, гэтая з'ява магла мець месца і раней, па крайняй меры ў канцы ХІ — пачатку ХІІ стст.¹ На пісьме доўгі час яна перадавалася вельмі нерэгулярна, магчыма па той прычыне, што ў старабеларускай арфаграфіі перавага аддавалася традыцыйным напісанням і слаба адлюстроўваліся асаблівасці жывога маўлення.

Актыўна пранікаць у пісьмовую мову гэтая фанетычная рыса пачынае ў перыяд фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы, г. зн. у ХІХ і асабліва ў пачатку ХХ ст. У творах мастацкай літаратуры пачатку ХХ ст. (намі разгледжана 34 выданні) асіміляцыйная мяккасць графічна абазначалася мяккім знакам (ь): *сьветла, сьмех, дзьверы*. І толькі ў адным з разгледжаных выданняў (Песні, 1904) у ролі значка мяккасці ўжыты апостраф: *пес'ні, с'лёзы, дз'ве*, хаця: *хрысьціць, мядзьведзь*.

Галоўным арыенцірам пры абазначэнні асіміляцыйнай мяккасці было жывое вымаўленне. Асабліва паслядоўна яна адлюстроўвалася ў наступных выпадках: а) калі [с] знаходзіўся перад [н'] (сьнег, песьняр), [л'] (сьляпы, сьлед), [м'] (сьмяюцца, сьмерць), [ц'] (сьцены, злосьць), [в'] (сьвежы, сьвеча), [п'] (сьпім, сьпякота); б) калі [з] перад [н'] (кузьня, баязьнь), [л'] (баязьлівы, зьлез), [м'] (зьмірна, зьмея), [в'] (зьвер, прозьвішча), [б'] (хрэзьбіны, зьбялелі), [ц'] (лезьці, давезьці), [з'] (зьзяйце, раззьзявіш); в) калі [дз] перад [в'] (дзьверы, за Дзьвіною), [м'] (людзьмі, дзьме); г) калі [ц] перад [в'] (цьвициць, цьвярозы), [м'] касьцёмі).

Мяккасць перадавалася і ў некаторых іншых пазіцыях, але менш паслядоўна: а) перад [j], дзе зафіксавана прыблізна аднолькавая колькасць выпадкаў з абазначэннем і неабазначэннем мяккасці: з'явілася, зьясьце, але з'ява, з'еў²; б) паміж падоўжанымі зычнымі: *насен'не, судзьдзя, вясельле, куц'ця, брус'ся, мазьзю*, але *пазваленне, жыццё, галлэ, разводдзя*.

У некаторых пазіцыях мяккасць абазначалася толькі спарадычна. Напрыклад, зафіксаваны адзінкавыя прыклады памякчэння [з] і [с] перад мяккімі заднеязычнымі: *ськівіцы, у рэзьгіні, зьгіньце, земській, расусьскій* (вёска Расухі). Памякчэнне прыставачага [д] перад мяккім пачатковым зычным караня, губных і зацвярдзелых зычных (за выключэннем у слове *сцэж'кі*) у разгледжаных творах не адзначана.

Як паказваюць назіранні, фанетычныя ўмовы абазначэння мяккасці ў беларускай мове пачатку ХХ ст. у асноўным вызначыліся. Але стабільныя правілы адлюстравання гэтай з'явы на пісьме яшчэ не склаліся.

Нават пры наяўнасці адпаведных фанетычных умоў памякчэнне не заўсёды адзначалася: *спёка, старасць, змей, списаць, цвярдэ, дзверы*. Магчыма, што гэта вынік агульнай неўнармаванасці тагачаснага пісьма. У той жа час прасочваецца пэўная заканамернасць: паслядоўнасць перадачы мяккасці на пісьме знаходзілася ў залежнасці ад таго, у склад якіх марфалагічных частак слова ўваходзіла адпаведнае спалучэнне зычных. Так, дастаткова рэгулярна перадавалася памякчэнне ў корані слова: *сьлед, звер, мысьль, сьвеча* (прыклады неабазначэння на агульным фоне досыць рэдкія), а таксама на стыку кораня на -з, -с і інфінітыўнага суфікса -ць (-ці): *узлезьці, вязьці, падмясьці, прысьці, зьсьць, несць* (на ўсе разгледжаныя выданні прыпадае не больш дзесяці выпадкаў неабазначэння мяккасці ў гэтай пазіцыі). Увогуле ж пазіцыі на стыку марфем былі найбольш «праблемнымі» зонамі. Асабліва часта мяккасць не абазначалася на стыку кораня і прэфікса на з-, с-: *развезаў, сціхнуў, змеў, безлісты*. З 490 выпадкаў, дзе былі ўмовы для абазначэння мяккасці ў гэтай пазіцыі, яны рэалізаваны толькі ў 98. Паказальным з'яўляецца і той факт, што з 742 зафіксаваных выпадкаў з неабазначэннем мяккасці 392 прыпадае менавіта на стык адзначаных марфем.

У разгледжаных выданнях, апрача арфаграм з абазначэннем мяккасці ў двучленным спалучэнні зычных, адзначаны выпадкі, калі перад памякчальным галосным аказвалася спалучэнне трох зычных. Выяўлена 15 такіх прыкладаў. Часцей за ўсё (у 9 выпадках) абазначалася толькі мяккасць таго зычнага, які знаходзіўся непасрэдна перад мяккім зычным: *разсьцэле, расцьвілі, патсьцярог* і г. д. Радзей сустракаюцца напісанні тыпу *расьцьвіла, усьпясні, зьбляднеў, лісьцімі*. Зафіксаваны толькі адзін прыклад, дзе абазначана асіміляцыйная мяккасць абодвух зычных у спалучэнні: *лісьцыця*.

Асіміляцыйныя працэсы, у тым ліку і асіміляцыя па мяккасці, могуць назірацца і ў спалучэннях зычных на стыку слоў. У пісьмовай мове пачатку XX ст., у адрозненне ад пазіцый унутры слова, мяккасць на стыку слоў паслядоўна не перадавалася: з *цікавосцю*, з *Нёманам*, з *мінутой*. Сустрэлася літаральна некалькі прыкладаў з адлюстраваннем мяккасці: зь *вянком*, зь *мёста*, з' *яго кубана*.

Наяўнасць агульнага рыс пры абазначэнні мяккасці тым не менш не выключала даволі значных разыходжанняў у адлюстраванні гэтай з'явы на ўзроўні канкрэтных выданняў. Адрозненні былі перш за ўсё ў агульным падыходзе да перадачы памякчэння: у адных выданнях (і іх большасць) мяккасць абазначалася амаль рэгулярна, а ў другіх — толькі ў рэдкіх выпадках. Акрамя таго, у розных выданнях маглі быць прыняты розныя правілы адлюстравання мяккасці ў некаторых асобных пазіцыях. Паказальнай у гэтым плане з'яўляецца пазіцыя паміж падоўжанымі. Большасць выданняў перадавала мяккасць паміж усімі падоўжанымі, але ў некаторых лічылася правілам не перадаваць мяккасць у гэтай пазіцыі пры абазначэнні яе ў іншых выпадках (Ажэшка. Гедалі — *зьдзек, сьвежасць, дзьве*, але *галлэ, адрыванне, пицца*; Дзіцячая чытанка — *сьлёзы, злосьць, зьвядзе*, але *сённі, жыццё*).

У асобных выданнях мяккасць магла не абазначацца толькі паміж некаторымі падоўжанымі. Так, у «Беларускім лемантары» і ў выданнях пецябургскай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» (1913) мяккасць графічна не абазначалася ў спалучэнні *нн*. У аналагічнай пазіцыі паміж іншымі зычнымі мяккі знак ужываўся: *прасланне, ударэння, нарадзэнне*, але *Палесьсе, Залесьсе* (Беларускі лемантар); *аб каханні, сягоння, га-шэнне*, але *да вяселья, капэлюю, у жыцці* (Валодзькі. Як яны жаніліся); *без пытання, звання не было, сьвінне пасьвіць, палягчэння, пазвалення прасіць*, але *за жыццё, с... моладзьдзю, вяселье* (Я. Купала. Паўлінка). Асабліва цікавым з'яўляецца той факт, што ў змешчанай на вокладцы «Паўлінкі» вытрымцы з таварыскай умовы суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» у адрозненне ад асноўнага тэксту памякчэнне ў спалучэнні *нн* паслядоўна адлюстроўвалася: *выданьня, чытаньне, адрадазненне, да навучаньня*.

Увогуле адрозненні ў абазначэнні асіміляцыйнай мяккасці назіраліся: 1) у розных выдавецкіх цэнтрах. Напрыклад, у мінскім выданні «Дзіцячай чытанкі» (1917) мяккасць паміж падоўжанымі не перадавалася, а ў творы Я. Баршчэўскага «Начэпнасць» (Вільна, 1917) у адзначанай пазіцыі яна паслядоўна адлюстроўвалася; 2) у розных выдавецтвах аднаго цэнтра. Так, у выданнях 1913—1914 гг. пецяўбургскай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» мяккасць у спалучэнні *нн* не адзначалася ў адрозненне ад выданняў пецяўбургскага ж выдавецтва А. Грыневіча; 3) у розных выданнях аднаго і таго ж выдавецтва. Напрыклад, у «Жалейцы» Я. Купалы, выдадзенай суполкай «Загляне сонца і ў наша аконца» (1908), мяккасць перадавалася толькі зрэдку (у 5 % выпадкоў), а ў «Беларускім лемантары», выдадзеным тым жа выдавецтвам (1906), памякчэнне адлюстроўвалася значна паслядоўней (у 72 % выпадкаў).

Асобна трэба сказаць пра адрозненні ў абазначэнні мяккасці па храналогіі. У самым пачатку стагоддзя (1903—1906) мяккасць перадавалася толькі спарадычна — у 27 % выпадкаў з ліку тых, дзе былі фанетычныя ўмовы для памякчэння. З часам адлюстраванне гэтай з'явы прыкметна пашыралася і працэнт прыкладаў з абазначэннем мяккасці ўзрос ад 58 (у 1907 г.) да 89 (у 1917). У асобных выдавецкіх цэнтрах назіраецца такая ж тэндэнцыя: Вільна — з 76 у 1907 г. да 90 % у 1917; Пецяўбург з 39 у 1907 г. да 93 % у 1914; Мінск — з 81 у 1914 г. да 87 % у 1917. Гэтыя даныя з'яўляюцца паказчыкам таго, што ў выдавецкай практыцы абазначэнне асіміляцыйнай мяккасці паступова становілася нормай.

У 1918 г. у «Граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча адлюстраванне на пісьме асіміляцыйнай мяккасці было афіцыйна замацавана. Правіла перадачы мяккасці ў фармулёўцы Тарашкевіча гучала так: «Перад мяккімі зычнымі і ь [з], [с], [ц], [дз] змягчаюцца... Толькі перад [г], [к], [х] яны не змяняюцца»³. Супастаўленне гэтага правіла з вынікамі папярэдняга аналізу паказвае, што ў выданнях пачатку стагоддзя мяккасць пераважным чынам і найбольш паслядоўна перадавалася менавіта ва ўказаных пазіцыях. Аўтару першай «Граматыкі» удалося плённа выкарыстаць ранейшыя напрацоўкі і стварыць правіла, якое на доўгі час стала агульнапрызнанай нормай.

¹ Карскі Е. Ф. Беларусы. М., 1955. Т. 2. Вып. 1. С. 279.

² Мяккі знак разам з абазначэннем мяккасці выконвае ў гэтай сітуацыі таксама раздзяляльную функцыю.

³ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918. С. 67.

А. А. РАДЗЕВІЧ

СІТУАТЫЎНАЕ ПАШЫРЭННЕ СТРУКТУРНАЙ АСНОВЫ СКАЗА Ў «КАЗКАХ ЖЫЦЦЯ» Я. КОЛАСА

«Казкі жыцця» Я. Коласа¹ — адна з тых кніг, якія выклікаюць асаблівую цікавасць як у літаратуразнаўстве, так і ў лінгвістыцы. У прыватнасці, звяртае на сябе ўвагу такая неардынарная моўна-стылёвая з'ява, як сітуатыўнае пашырэнне ў структуры сказа, заснаваная на катэгорыях прасторы і часу. Мастацкі твор з'яўляецца аб'ектам перш за ўсё эстэтычнага назірання. Менавіта таму ён патрабуе шматаспектнага падыходу. Адсюль адна з галоўных задач, што ставяцца перад даследчыкам, — не абмежаваны граматыкай аналіз катэгорый прасторы і часу, а спроба асэнсаваць іх як паняцці філасофска-эстэтычныя, як асноўныя адзінкі вымярэння ў сістэме каардынат быццёнасці, рэальнасці.

Сучасная філасофія спрабуе асэнсаваць наяўнасць шматлікіх форм прасторы-часу і іх статус (У. І. Жог, В. А. Канке, Дж. Уітроў, У. І. Вярнадскі і інш.). З паглыбленнем навукі ў мікра- і мегасвет неадпаведнасць выяўленых матэрыяльных адзінак старой сістэме абсалютнага часу-прасторы стала відавочнай. Сёння ідзе гаворка, напрыклад, пра